

**МОВА У ПОВСЯКДЕННОМУ СПІЛКУВАННІ
УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)**

Ольга КАЗАКЕВИЧ

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, Київ (Україна)
o.kazakevich@gmail.com

**EVERYDAY LANGUAGE OF THE UKRAINIAN
INTELLECTUALS IN THE LATE 19TH CENTURY**

Olga KAZAKEVYCH
National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv (Ukraine)
Orhid ID: orcid.org/0000-0003-3599-2903
ResearcherID: B-8556-2017

Казакевич Ольга. Язык повседневного общения украинской интеллигенции второй половины XIX века. В статье проанализированы причины и факторы влияния на сознательное употребление украинского языка в повседневной жизни на семейном уровне и в общении с ближайшим окружением, друзьями и коллегами в среде украинской интеллигенции второй половины XIX века в Российской империи. Отмечено, что украинский язык благодаря усилиям представителей интеллектуальной элиты расширил сферу своего употребления, приобрел важное символическое значение средства манифестации национальной идентичности.

Ключевые слова: *социолінгвістика, український язык, рідний язык, мовне свідомство, інтелігенція.*

У сучасній соціолінгвістиці та соціальній антропології мова розглядається як один із найважливіших елементів конструювання як особистої, так і групової етнічної ідентичності. Більше того, вважається, що практично будь-яка соціальна група, заснована на самоусвідомленні, має тенденцію до створення специфічних мовних рис, які окреслюють її ідентичність¹. Це явище має й зворотній бік: вибір мови спілкування суттєвим чином впливає на подальший життєвий досвід людини, коло її соціальних зв'язків тощо². З огляду на це, вивчення особливостей мовної ідентичності важливих постатей української культури та національного руху XIX ст. має велике значення для розуміння їхньої творчої спадщини та громадсько-політичної діяльності. Питання побутування мови у конкретних родинах інтелектуальної еліти України зазвичай побіжно висвітлюються у біографічних дослідженнях тих чи інших постатей української культури. Особливо тема функціонування української мови в освіченому середовищі України XIX ст. піднімається досить рідко. Так, С. Кіраль дослідив на матеріалах листування Т. Зінківського та Б. Грінченка значення мови як чиннику самоідентифікації українського народу³. Проблемам функціонування української мови у суспільстві та усвідомлення її значення для національно-визвольного руху другої половини XIX – початку XX століття присвячена стаття І. Гирича⁴. Водночас, цілком очевидно, що питання свідомого вибору розмовної мови, якою послу-

говувалися представники української інтелігенції потребує комплексного дослідження. Метою цієї статті є окреслення шляхів та причин свідомого використання українською інтелігенцією української мови у повсякденному житті на родинному рівні та у спілкуванні з найближчим оточенням, друзями, колегами.

Основним комплексом джерельної бази для дослідження проблеми стали джерела особового походження: мемуари, спогади, щоденники, автобіографії, листування представників української інтелектуальної еліти. Це спогади Олени Пчілки (О. Косач), В. О'Коннор-Вілінської, С. Русової, М. Старицького, С. Тобілевич, Є. Чикаленка, В. Щербаківського та ін., автобіографії М. Костомарова, П. Куліша, І. Нечуй-Левицького, Олени Пчілки. Особливо можна виділити “Сторінки минулого” О. Лотоцького, автор яких багато уваги приділив функціонуванню української мови, її соціальному статусу. Основу епістолярних джерел публікації склали листи П. Житецького та В. Житецької, листування родини Драгоманових з дітьми Київської Старої громади тощо.

Один із шляхів свідомого вибору української мови як основної для забезпечення повсякденного комунікативного простору у дорослому житті був тісно пов'язаний з вихованням у родині. В автобіографії Пантелеймон Куліш вказував на велику користь для нього як письменника того факту, що його матір Катерина Іванівна

¹ Edwards, John. *Language and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, P. 15-33.

² James, Carl E. “Introduction: Encounters in Race, Ethnicity, and Language”. *Talking about Identity: Encounters in Race, Ethnicity, and Language*, Edited by Carl E. James, Adrienne Lynn Shadd. Toronto: Between the Lines, 2001, P. 2.

³ Kiral, Sydir. “Mova jak chynnyk samoidentifikacii ukrainskogo narodu: Na materialy epistoljariji Trohyma Zynkivskogo i Borysa Grinchenka” [Language as an entity of the Ukrainian people's identity: Based on the correspondence of Trohym Zynkivskiy and Borys Grynchenko], *Dyvoslovo: Ukrainska mova i literatura v navchalnykh zakladakh*, 2006, Vol. 9, P. 57-60.

⁴ Gyrych, Ihor. “Ukrainska mova jak fundamentalna cinnist nacionalno-vizvolnogo rukhu drugoi polovyny 19-pochatku 20 st.” [Ukrainian language as the fundamental value for the national liberation movement in the second half of XIX - the beginning of XX centuries], *Sumskij istoriko-arhivnyj zhurnal*, Vol. XVI-XVII, 2012, P. 173-190.

була неписемною і вмiла розмовляти тiльки українською мовою⁵. В україномовній родинi зростав Иван Нечуй-Левицький. Він згадував, що його матір “за роботою все було співає українські пісні; по-великоруськи мати зовсім не вмiла говорити, і в нас в сім’ї говорили по-українськи”, а батько наголошував дітям, що “московщина заїдає наш язик і національність”⁶. Змалечку рідною українська мова була для Олександра Лотоцького – сина священика з Подiлля. О. Лотоцький відмiчав, що “українська мова була виключною мовою у нас і в родині і в зносинах з стороннім оточенням – з сусiдами священиками, з місцевою адміністрацією, офіціалістами сусiдніх маєтків і т. п.”⁷

Також рідною українська мова була для родини Євгена Чикаленка. Він згадував, що навчаючись в пансіоні англійця Рандала вихованцям забороняли говорити між собою по-московському, хоча хлопці заборону порушували, і він почав звикати до російської мови. “Але з великою насолодою при всякій можливості бігав на чорний двір до стайні і там розмовляв “по-нашому” з двірником Іваном, що нещодавно прибув з села і ще не омоскалився”⁸. Упродовж життя Є. Чикаленко свiдомо спілкуватиметься не лише в родині, але й з оточенням українською мовою, заохочуючи до цього й інших.

Олена Пчілка в автобіографії констатувала, що її життя та життя її братів і сестер з дитинства супроводжували дві течії: українська (“простонародна”) та російська (“панська”). При цьому українську мову та культуру вона називає природженою течією, тоді як перехід на російську мову викликав подив та внутрішній спротив⁹.

Володимир Самійленко навчаючись у гімназії розмовляв виключно українською мовою зі своїм товаришем Венедиктом Бабенком, до якого часто приїздив улітку, хоча зачитувалися гімназисти російськими романами. А у 5-6 класі гімназії В. Самійленко прочитав багато українських творів О. Стороженка, Г. Квітки-Основ’яненка, П. Куліша, Т. Шевченка, часопис “Основу” та свiдомо обрав для себе українську для подальшої літературної та перекладацької діяльності. Він пригадував, як “почувши своїм серцем що все те – рідне, моє, прийшов тоді до висновку, що моя мова – українська, а не російська, та й почав свiдомо писати українською мовою. Але все це виникло в мене якось стихійно, самостійно, без усяких впливів когось на мене.”¹⁰

Вадим Щербаківський, який народився у сім’ї священика о. Михайла Щербаківського у спогадах писав: “В домашньому житку була в нас якась “семінарська” мова, чи радше жаргон, себто – мова українська, перемішана з московщиною. Тільки бабуня, батькова мати, говорила найчистішою українською мовою. З селянами

в батька була чиста українська розмова. З гостями – в залежності від того, якою мовою говорив гість.”¹¹ Під час навчання в гімназії у Києві В. Щербаківському через його українську вимову часом важко давалося вивчення російської. Він також зазначав, що “з особливою охотою вивчав на пам’ять “Слово о полку Ігоревім”, бо відчував у ньому український характер і українську мову”¹².

З родини священика походила також українська письменниця та поетеса Людмила Олексіївна Василевська-Березіна, дигинство якої пройшло на Півдні України. Андрій Конощенко згадував, що з “усієї сім’ї справжньою українкою, крім матері, стала тільки Людмила Олексіївна. Інші ж її рідні – батько, брати, сестри й родичі ... до останніх часів залишались сільськими “інтелігентами” з трохи українізованою російською мовою та з звичайним для сільської інтелігенції світоглядом”¹³.

Одним із представників сільської інтелігенції був Кость Федорович Кушнір-Марченко (15(27).05.1877 – 13.10.1958) – призабута нині постать у науковому житті України. Будучи вихідцем із селянської родини й не маючи спеціальної освіти, К. Кушнір-Марченко здійснив вагомий внесок в історико-етнографічне та генеологічне дослідження Черкащини. У 133 фондi Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського знаходиться щоденник, ведення якого Кость Кушнір-Марченко розпочав у квітні 1892 року, тобто майже у 15-річному віці. На першому аркуші автор пізніше дописав: “Кость Хведорів Кушнір-Марченко. Щоденник з 1892-го по 1908-й рік включно. Писаний з пастушиських років але на жаль, писав дуже короткі свої замітки. Добре булоб, якби писав я за чим небудь керівництвом, а то лише по своєму дуже узькому дитячому світогляду.”¹⁴ Починаючи з 1892 року записи упродовж багатьох років здійснювалися російською мовою. Проте, з початку 1900-х років автор намагався писати українською, використовуючи російський правопис. При цьому, усі пізніші дописи, уточнення до уже викладеного на сторінках щоденника зроблено виключно українською мовою. Цілковито очевидним є те, що здобувши знання російської граматики, Кость Кушнір-Марченко застосовував її для ведення свого щоденника, проте з часом він зробив свiдомий вибір на користь української.

Непоодинокими були випадки, коли в родинях української інтелігенції перехід на українську мову здійснювався під впливом одного з членів подружжя. Зокрема, Павло Житецький прагнув навчити свою наречену – Варвару Демченко українській мові, заохочував читати праці українських письменників¹⁵ та бачив її в їхньому майбутньому “міцною українкою”¹⁶.

⁵ Kulish, Pantelejmon. “Avtobiografija” [Autobiography], *Sami pro sebe: Avtobiografii vydatnykh ukrainciv 19-go stolittia*. New-York: Vydannia Vilnoi Akademii Nauk v SShA, 1989, P. 25.

⁶ Nechuj-Levycky, “Ivan. Zhittypys” [Biography], *Sami pro sebe ...* P. 233-234.

⁷ Lotocky, Oleksandr. *Storinky mynulogo* [Pages of the past], Ch. 1. Varshava, 1932, P. 8.

⁸ Chykalenko, Evgen. *Spogady (1861-1907)* [Memoirs (1861-1907)], K.: Tempora, 2003, P. 59.

⁹ Pchilka Olena. “Zoloti dni zolotogo dytjachogo viku... : avtobiogr. narys” [“Golden days of the golden childhood...”: autobiographic sketch], K.: Veselka, 2011, P. 22, 27.

¹⁰ Tulub, Oleksandr. “Materialy do zhittypysu Volodymyra Samijlenka” [Materials to the biography of Volodymyr Samijlenko], *Za sto lit*. K.: Derzhavne vydavnytvo Ukrainy, 1928, Kn. 3, P. 299.

¹¹ Shherbakivskiy, Vadym. “Memuary” [Memoirs], *Pamjatki Ukraini: istorija ta kultura. Naukovyj chasopys*, Specvypusk, Vol 4, 2007, P. 196.

¹² Ibid, P. 30.

¹³ Konoshhenko, Andriy. *Dniprova Chajka. Ukrainski pismenniki u spogadakh suchasnykiv*. Vol. 1. K.: Kompjuterpres, 2012, P. 189.

¹⁴ Instytut Rukopysu Nacionalnoi biblioteki imeni V. I. Vernadskogo (IR NBUV) [V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Manuscript institute (IR NBUV)], F. 133, Od. Zb. 1, 164 ark.

¹⁵ IR NBUV. F. I, Spr. 48003, Ark. 33 zv.

¹⁶ Ibid, Ark. 12.

В одному з листів він писав: “Привикай, серце – Варю, до української мови хоч з листів моїх. До слів, котрі, по моїй гадці, тобі будуть здаватися недорозумівні, я буду ставити московські в скобках”¹⁷. Він щиро радів, коли почав отримувати від Варвари Семенівни листи, написані українською мовою¹⁸ й вже через рік, у листі від 7 січня 1865 року Павло Гнатович констатував, що наречена дивує його українськими листами, настільки добре вони написані українською мовою, начебто Варвара Семенівна й говорити російською не вміла¹⁹. Проте у подальшому родинному житті Житецькі продовжували використовувати як українську, так і російську мови, хоча листування між подружжям відбувалося майже виключно українською²⁰. Зі своїм старшим сином Павлом Житецьким листувався, використовуючи обидві мови²¹.

Досить часто в епістолярній спадщині діячів української культури серед російськомовних листів трапляються фрази й звороти написані українською мовою. Загалом для більшості з них було характерним майже довільне використання однієї або іншої мови, незалежно від особи дописувача, часу написання листа чи місця відправлення/призначення. Наприклад, аналіз листів опублікованих в “Архіві Михайла Драгоманова”²² засвідчує, що українською мовою до родини Драгоманових писали, М. Старицький (хоча С. Старицька писала до Л. Драгоманової – російською мовою), М. Лисенко, О. Лоначевський-Петруняк та ін. Російською писав В. Б. Антонович (хоча його дружина Варвара Іванівна використовувала і українську і російську мови), Є. Трегубів, П. Житецький та В. Житецька, В. Беренштам. Показово, що один із листів останнього написаний частково українською мовою, частково російською. Сам М. Драгоманов, за свідченням Олени Пчілки, під час свого перебування у Софії “говорив у сім’ї, і писав виключно по-українськи”²³.

Як зазначає І. Гирич, діячами, які визвали імператив українського мовлення у повсякденному житті та політично-культурній роботі були Б. Грінченко, О. Лотоцький, С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський, В. Прокопович²⁴. Свідомим поборником українського слова був і Михайло Старицький, мовна свідомість якого почала формуватися ще з дитячих років, переважно під впливом рідного дядька – Олександра Захаровича, який всупереч батьківській волі одружився з простою селянкою.

М. Старицький згадував, що його дядько не лише спілкувався українською у родинному колі, але й любив похизуватися знанням народної мови перед гостями²⁵. До переходу на українську мову спілкування М. Старицького підштовхнуло також знайомство з віршами Т. Шевченка, якими він захоплювався з юнацьких років²⁶. Софія Тобілевич зауважувала, що її цікавило питання, якою мовою спілкувалися “в домі Лисенків-Старицьких”. На її переконання, всі вони завжди говорили добірною українською мовою, а коли їм траплялося вживати російську, то й вона звучала мелодійно.”²⁷ А Валерія О’Коннор Вілінська згадувала, що коли вона приїхала з Полтавщини до Києва, “уперше почула тут, в родині Старицьких, що українську мову вживали свідомо серед інтелігенції, а не тільки стихійно поміж селянами”²⁸.

Для Миколи Лисенка шлях до свідомого вибору української як мови щоденного спілкування також розпочався ще у дитинстві, в часи коли освіти та виховання дітей дворянського походження супроводжувала російська та французька мови. Не зважаючи на те, що батько Миколи – Віталій Лисенко “почував себе українцем” та добре знав українську мову, його мати Ольга Лисенко, яка навчалася у Петербурзькому Смольному інституті шляхетних дівчат, за словами Олени Пчілки, “через своє виховання особливо позбулася своєї національності”. Основною розмовною мовою для неї була російська, або за нагоди французька²⁹. Проте, українською розмовляв двоюрідний дід М. Лисенка – Микола Булюбаш, а його дружина Марія Василівна “говорила вже мішаною мовою, але любила українські пісні, розповіді і навіть казки”³⁰. Україномовне середовище ще малого М. Лисенка у с. Гриньках, де проходило його дитинство, уособлювали бабуна, няня, економка, бабунині дівчата³¹.

Проте, усвідомлений вибір на користь української мови М. Лисенко зробив на початку 60-х років XIX століття після переїзду з Харкова, де він деякий час навчався на природничому факультеті, до Києва. Саме “київська атмосфера” найбільше вплинула на Миколу Лисенка, тут його українство остаточно викристалізувалося й стало життєвим кредом.

На формування національної свідомості вплинуло домінування польської мови у тодішньому київському середовищі та участь у зібраннях студентів, які пропагували ідеї свободи, рівних прав та автономії для усіх на-

¹⁷ Ibid, Ark. 7.

¹⁸ Ibid, Ark. 39 zv.

¹⁹ Ibid, Ark. 47.

²⁰ IR NBUV. F.I, Spr. 48004-48019, F. I, Spr. 47560-47563.

²¹ IR NBUV. F. I, Spr. 48063-48065, F. I, Spr. 48132, F. I, Spr. 48151-48158.

²² Arhiv Mihajla Dragomanova. T. 1: Lystuvannia Kyivskoi staroi gromady z M. Dragomanovym (1870-1895 rr.) [Michael Dragomanov’s archive. Vol. 1: Correspondence of the Kyiv Old Hromada and M. Dragomanov (1870-1895)], Varshava: Ukrainskyi naukovyi instytut, 1938, 445 p.

²³ Pchilka, Olena (Kosach Olga) Opovidannja z avtobiografijeju [Stories and autobiography], Harkiv, Rukh, 1930, P. 38.

²⁴ Gyrych, Ihor. Op. cit, P. 177.

²⁵ Starycky, Mykhaylo. K biografii N. V. Lysenka [On the N. V. Lysenko’s autobiography], *Mykola Lysenko u spogadah suchasnykiv, K. : Muzychna Ukraina*, 2003, Vol. 1, P. 16.

²⁶ Ibid.

²⁷ Tobilevych Sofiya. Moi stezhky i zustrychi [My paths and meetings], K.: Derzhavne vydavnytstvo obrazotvorchogo mystectva i muzychnoi literatury URSR, 1956, P. 31-32.

²⁸ O’Konnor Vilinska, Valeriya. Lysenky i Starycky [Lysenko’s and Starycky’s], Lviv, 1936, P. 6.

²⁹ Pchilka Olena. Mykola Lysenko. “Spogady i dumky” [Mykola Lysenko. Memoirs and thoughts], *Mykola Lysenko u spogadah suchasnykiv, K., Muzychna Ukraina*, 2003, Vol. 1, P. 41.

³⁰ Starycky, Mykhaylo. “Do biografii M. V. Lysenka” [On the M. V. Lysenko’s biography], *M. V. Lysenko u spogadah suchasnykiv. Upor. O. Lysenko. K.: Muzychna Ukraina*, 1968, P. 9.

³¹ Ibid. P. 12.

ціональності. Після одного з таких зібрань Микола Лисенко, як зазначав М. Старицький “просто перемінився і почав доводити, що нам усім не тільки з народом, а й поміж собою треба розмовляти по-українському, щоб зробити цю мову культурною і своєю...”³²

У подальшому Микола Лисенко почав студіювати україномовні твори, поглиблювати свої українознавчі знання, збирати матеріали для українського синтаксису, а подорожуючи під час канікул спілкувався українською мовою, не лише з селянами, але й з місцевими землевласниками та членами їхніх родин. Микола Лисенко спонукав інших говорити українською та боровся за чистоту звучання української мови без домішок російських слів³³.

Дружина Миколи Лисенка Ольга О’Коннор, за спогадами Олени Пчілки добре володіла українською мовою. “Мову українську, просту – полтавську, включаючи сюди й гарну полтавську вимову, – знала Ольга Олександрівна дуже добре. Правда не хизувалася літературними зворотами і в “поважних розмовах” часто переходила на російщину в окремих висловах; але сі огріхи властиві були, особливо в давніші часи, не самій тільки Ользі Олександрівні.”³⁴ Олена Пчілка справедливо зауважувала, що нав’язувана системою освіти “російська мова ставала звичкою, а звички теж тяжко позбутися – навіть тоді, коли вже й тямить добре, що вона лиха”³⁵. Ольга Антонівна Липська, з якою Лисенко пов’язав життя наприкінці 70-х років XIX ст., за спогадами Олени Пчілки, виховувала своїх дітей в українському дусі, вчила їх поважати, знати й любити рідну мову³⁶.

Велике значення українській мові, як родинній надавав український письменник, фольклорист Трохим Зінківський, який народився в україномовній родині у м. Бердянськ Таврійської губернії. Так, у листі 1889 року до В. Кравченка Т. Зінківський вітаючи його з народженням сина писав: “Хай буде він сином нової інтелігентської української сім’ї, котрої мова мусить бути рідна мова, – тільки на такій основі можлива буде міцна і справжня інтелігенція, тільки тоді народність здобуде собі поваги і честі, коли її інтелігенція перестане перевертнів поставляти і боронитиме повагу й місце нашого слова в практичній житті.”³⁷

Запровадити українську мову як повсякденну для власних дітей вдалося не всім представникам³⁸ української національно свідомої інтелігенції. Людмила Старицька-Черняхівська зауважувала, що у розмові з батьками і в родині дівчатка-підлітки та хлопці-гімназисти

Лисенки, Старицькі, Деконори, Остроградські, Магденки, Сторожени, Григоренки використовували російську мову, хоча чудово розуміли українську³⁸. Поряд із цим, Валерія О’Коннор Вілінська відзначала, що, не зважаючи на панування російської мови в житті інтелігенції, у багатьох оселях все більше переходили на українську мову³⁹.

Серед тих, хто повністю перейшов на українську мову в побутовому спілкуванні була Ольга Косач (Олена Пчілка). Вона пригадувала слова своєї сусідки у Луцьку, яка вперше зі здивуванням почула розмову дітей Косачів – Михайла та Лесі: “Бачу, в садочку проходжуються двоє діток в українському вбранні, дівчинка-волинчанка і хлопчик, обстрижений ніби по-простому і теж у волинській свиточці, вишитій на волинський же зразок. Це мене здивувало. Я стала прислухатися, що ті діти говорять між собою. Коли це дівчинка озвалася до хлопчика: “Чуєш, як півень співає?” Що це таке? Говорять теж по-хлопському? На воротах стояла дівчина-служниця. Я дивуючись спитала в неї: “Чиї це діти?” – Наші, – сказала вона, – Це діти председателя. Я ще більше здивувалась”⁴⁰.

Одним із елементів національного виховання у родинах української інтелігенції було залучення дітей до вшанування пам’яті Тараса Шевченка. Олена Пчілка, пригадуючи один із таких дитячих Шевченківських вечорів, який відбувався в Літературно-артистичному товаристві, оповідала, що після офіційної частини дітям влаштували солодкий стіл, за яким вони спілкувалися українською мовою, допоки до розмови не приєднався російськомовний хлопчик, який запізнився на свято. І поступово усі діти перейшли на російську мову⁴¹.

Слід зазначити, що для багатьох дітей русифікація ставала невідвратною з початком здобуття освіти. Валерія О’Коннор Вілінська згадувала, що стара “бабушка Альона”, яка доглядала доньок М. Старицького Оксану та Ольгу звернулася до них одного дня з такою промовою: “Ну, дітки, пора вже учитися по руському: скоро підете до гімназії. Годі вже говорити аби як.” І почала читати вірш російською мовою⁴². Олександр Кошиць також зазначав, що у його родині російська мова “почала заводитись лише тоді, як ми почали вчитись по російських школах.”⁴³

Згадуючи навчання у Богуславському духовному училищі І. Нечуй-Левицький зауважував, що коли він приїхав в училище, зовсім не вмів говорити російською мовою. “Щоб привчити учеників говорити по-

³² Ibid, P. 38.

³³ O’Konnor Vilinska Valeriya. Op. cit., P. 8.

³⁴ Pchilka Olena. “Mykola Lysenko: Zhittia i pracia (Spogady i dumky)” [Mykola Lysenko: life and work (memoirs and thoughts)]. *Mykola Lysenko u spogadah suchasnykiv. K., Muzychna Ukraina*, 2003, Vol. 1, P. 98.

³⁵ Ibid.

³⁶ Pchilka Olena. “Mykola Lysenko: Zhittia i pracia (Spogady i dumky)”, Op. cit., P. 100; Olena Pchilka. “Mykola Lysenko. Spogady i dumky” Op. cit., P. 56.

³⁷ Cit. za Kiral, Sydir. Budyli “zasnuli sercia ukrainciv”. “...Viddaty zumiem sebe Ukraini”. Lystuvannia Trohyma Zynkivskogo z Borysom Grynchenkom [“...We could give ourselves to Ukraine”. Correspondence of Trohym Zynkivskyi and Borys Grynchenko], Vstup. st. S. S. Kiralja, K., New-York, Ukrainska Vilna Akademija nauk u SSHA, 2004, P. 25.

³⁸ Starycka-Chernjahivska, Lyudmyla. “Spogady pro M. V. Lysenka” [Memoirs about M. V. Lysenko], *Mykola Lysenko u spogadah suchasnykiv. K., Muzychna Ukraina*, 2003, T. 1, P. 233.

³⁹ O’Konnor Vilinska, Valeriya. Op. cit, P. 5-6.

⁴⁰ Pchilka Olena (Kosach Olga.) Opovidannia z avtobiografieju [Stories and autobiography], Harkiv, Rukh, 1930, P. 29.

⁴¹ Pchilka Olena. “Mykola Lysenko: Zhittia i pracia (Spogady i dumky)” [Mykola Lysenko: life and work (memoirs and thoughts)], *Mykola Lysenko u spogadah suchasnykiv. K., Muzychna Ukraina*, 2003, Vol. 1, P. 107.

⁴² O’Konnor Vilinska, Valeriya. Op. cit, P. 34-35.

⁴³ Koshic, Oleksandr. “Spogady pro Mykolu Vitalijovycha Lysenka” [Memoirs about Mykola Lysenko], *M. V. Lysenko u spogadah suchasnykiv. Upor. O. Lysenko. K., Muzychna Ukraina*, 1968, P. 467.

великоруськи, позаходили в класах нотатки: то були дерев'яні дощечки з ремінцями, щоб надівати їх на шию. В дощечку вкладався журнал, в котрому були написані заголовки: “за мужичі слова” (тобто українські); “як справить по-руськи”; “за лайку”; “за сквернословіє”. Кому чіпляли на шию ту нотатку, той мусив підслуховувати, хто скаже українське слово або хто лягатиметься, потім записував в журнал українське слово і передавав нотатку. Це зробити було нетрудно, бо ученики всі до одного говорили по-українськи, навіть звали один одного не прізвищами, але на ймення, зовсім по-мужицьки: Грицько, Левко, Панас, Корній.”⁴⁴

Свідчення того, що чимало вихованців освітніх закладів Російської імперії під час навчання продовжували спілкуватися між собою українською, є непоодинокими. Якщо у підлітковому віці це у першу чергу було пов'язано з незнанням російської мови, то у роки студентства це уже був усвідомлений вибір⁴⁵. Опанас Сластіон, який у 1874-1882 роках навчався у Петербурзькій Академії Мистецтв відмічав, що серед студентів Академії міцно трималася українська стихія, й що вони навіть “демонстративно балакали тільки по-українськи. Росіяни се дуже дивувало, а різних землячків надзвичайно шокірувало”. Опанас Сластіон також згадує одесита Ю. С. Шенченка, який товаришував з ними і розмовляв українською, – “і ото під тією навалою істинно-російського глуму, заборон, репресій тощо, він помітно став нас сторонитись, а потім нам стало відомо, що він подав на царське ймення прохання, щоб йому перемінили прізвище та щоб “чисто великоруське”. Очевидно “Шенченко” нагадувало йому “Шевченко” і тому воно могло йому пошкодити. Прохання задоволено, і йому дано прізвище “Бекарюков”. Після цього, розуміється, ми теж одвернулись од його назавжди”⁴⁶.

У XIX столітті українська мова зазвичай сприймалася представниками заможних прошарків як мова “кріпаків”, “мужицька”, “хлопська”, “хохлацька” тощо. М. Костомаров зауважував, що йому було прикро, що така чудова мова залишається без будь-якої літературної обробки і, крім того, піддається незаслуженому презирству. “Я скрізь чув брутальні вихватки і глузування з хохлів не тільки від великоросіян, але навіть від малоросіян вищої кляси, які вважали дозволеним глумитись над мужиком і його способом виразу. Таке ставлення до народу і його мови мені здавалось приниженням людської гідності...”⁴⁷.

Мовна толерантність залежала від соціокультурного оточення, виховання, особистих переконань, але аж ніяк не була пов'язана з етнічним чинником. Софія Тобілевич згадувала один випадок, який призвів до ускладнення її стосунків із деякими членами хору М. Лисенка, у

якому вона виступала, після того, як одна із хористок почула, що Софія розмовляла з матір'ю польською мовою. На цей докір Софія Тобілевич відповіла, “що у нас вдома вживалася завжди і українська і польська мови нарівні. Польська мова, тому що батьки наші були поляки зроду, а українська, бо батьки наші й ми жили завжди серед селян, українців і вважали її теж своєю рідною. Батьки хотіли, щоб ми знали не тільки мову того народу, серед якого народились і жили, а й польську.”⁴⁸

Водночас, варто зауважити, що використання української мови у щоденному спілкуванні, аж ніяк не можна напряму пов'язувати з українською національною свідомістю. Софія Русова у “Споминах” писала, що уся родина вчителя літератури гімназії Вербицького була цілком україномовною, проте “вони не визнавали українства, з призирством ставились до українського питання і належали до російських поступовців”⁴⁹. Дехто з мистецтва та громадських діячів свідомо уникав використання української мови у розмовах, через побоювання зазнати переслідувань імперської влади. І. Гирич вказує, що Орест Левицький спілкувався та писав листи українською мовою, але коли він дізнався, що перебуває під наглядом поліції й повинен залишити Київ на час візиту імператора Олександра III, О. Левицький вийшов зі Старої громади, заборонив писати усім до себе українською мовою, та сам перестав листуватися українською⁵⁰. Втім, на думку Н. Полонської-Василенко, приклади П. Єфименка, О. Русова, П. Чубинського, Н. Молчановського свідчать про те, що російська мова не гарантувала від поліційної небезпеки, обшуків, заслання тощо⁵¹.

Цікавим явищем є вибір мови побутового спілкування в родинах, які склалися у результаті різноетнічних шлюбів. Часто у таких родинах для дітей рідною ставала мова матері, хоча етнічність здебільшого нав'язувалася російська. Наприклад у родині Ліндфорс панувала французька мова⁵², при цьому сама Софія Русова (Ліндфорс) зазначала, що народилася в російській сім'ї, не зважаючи на те, що її батько мав шведське походження, а матір – французьке. Українською мовою до Софії заговорив її майбутній чоловік Олександр Русов. Софія Русова писала: “Він перший відкрив мені красу української народної поезії, заговорив до мене українською мовою, і без довгих промов та роз'яснень збудив у мені ту любов до нашого народу, яка вже ніколи не покидала мого серця і кермувала моїми політичними виступами, всією моєю працею довгі літа.”⁵³

Подібну ситуацію описує Володимир Короленко, який походив з родини повітового судді Галактіона Короленка та доньки польського поміщика – Евеліни Скуревич. У дитинстві в родинному колі майбутній письменник

⁴⁴ Nechuj-Levycky, Ivan, Op. cit., P. 233-234.

⁴⁵ Slastion, Opanas. “Mykola Vitalijovych Lysenko (Spogady)” [Mykola Lysenko (memoirs)], *Mykola Lysenko u spogadah suchasnykiv. K., Muzychna Ukraina*, 2003, Vol. 1, P. 204.

⁴⁶ Ibid, P. 206.

⁴⁷ Kostomarov, Mykola. “Avtobiografija”, Op. cit., P. 82.

⁴⁸ Tobilevych, Sofiya, Op. cit, P. 111.

⁴⁹ Rusova, Sofiya. “Moi spomyny (rr. 1861-1879)” [Memoirs of mine], *Za sto lit*, Kn 2. K.: Derzhavne vydavnytvo Ukrainy, 1928, P. 164.

⁵⁰ Gyrych, Ihor. Op. cit, P. 187.

⁵¹ Polonska-Vasylenko, Natalya. “Cenzurovi utysky na Ukraini (Do istorii rosijskoi cenzury na Ukraini na pochatku 20 st.)” [Censorship oppression in Ukraine (on the history of the Russian censorship in Ukraine in the early 20th century)], *Ukraina. Ukrainoznavstvo i francuzke kulturne zhittia*, Paryzh, 1952, Ch. 7, P. 511.

⁵² Rusova, Sofiya. Op. cit, P. 138.

⁵³ Ibid, P. 155.

менник спілкувався переважно польською⁵⁴ й цією ж мовою вчився читати⁵⁵. Мовна ситуація в родині зазнала змін внаслідок польського визвольного руху початку 60-х років XIX століття. В. Короленко згадував, що одного разу батько повернувся зі служби серйозним та стурбованим, й після розмови з дружиною, зібрав дітей та сказав: “Слухайте діти. Ви – росіяни і з цього дня повинні говорити російською”⁵⁶. Міцно зв’язаний вузол із трьох ідентичностей – російської, польської та української, супроводжуватиме В. Короленка усе життя. Його етнічність можна назвати “ситуативною”: від поляка до росіянина, але з почуттям українського романтизму, адже його етнічна самоідентифікація завжди чітко підпорядковувалася конкретним життєвим обставинам.

Михайло Старицький відзначав, що родина рідного дядька Миколи Лисенка – Андрія Романовича одруженого на білорусці була “обрусілою”, й у них здебільшого співали великоросійських пісень, хоча між ними траплялись і українські⁵⁷.

Слід зазначити, що українська пісня була ще одним важливим для формування мовної свідомості чинником. Пісні українською мовою часто звучали у домівках не лише україномовних родин, а й цілком російськомовних. Українська пісня виконувала роль певного підсилюючого засобу сприйняття окремішності української мови. Своєю милозвучністю українська пісня часто полонила представників російськомовного або польськомовного простору. Про вплив української народної поезії в автобіографії вказував М. Костомаров. Пантелеймон Куліш відзначав з цього приводу: “Костомаров любив згадувати, яке могутнє враження справили на нього українські народні пісні. ... Він став зближуватися з простонародними особами в Харкові та його околицях, став вивчати українську мову з живих уст і зробився українським ліриком і драматургом під псевдонімом Ієремії Галки. Не можна сказати, щоб нам дуже легко далася мова, яку ми в дитинстві зневажали.”⁵⁸

Таким чином, вибір української мови, як мови повсякденного спілкування був пов’язаний з цілою низкою факторів. Значною мірою він залежав від мови спілкування батьків, а також від впливу україномовного оточення. У подальшому для багатьох представників української інтелігенції, навіть якщо у побуті вони використовували російську, оповита дитячими спогадами та переживаннями українська мова сприймалася як щось дуже рідне та звичне. Шлях до свідомого вибору української мови іноді знаходили під впливом авторитетної постаті, яка власним прикладом заохочувала до її якнайширшого використання. Часто до такого усвідомленого вибору підштовхували й різні соціальні чинники. Зокрема, перехід на українську мову міг бути символічним

протестом проти русифікації чи зпольщення. Так само мав місце й зворотній процес: свідомо відмова від української (рідної) мови, аж до заміни прізвища на російське, чи небажання використовувати українську мову представниками інтелігенції через побоювання зазнати репресій. Проте, приклад багатьох родин засвідчує, що у середовищі української інтелігенції другої половини XIX століття побутове використання української мови поступово трансформувалося в усвідомлену життєву потребу. Українська мова завдяки зусиллям представників інтелектуальної еліти розширювала сферу вжитку через її наукове вивчення та популяризацію, впроваджувалася як мова повсякденного спілкування для власних дітей, ставала маніфестацією національної ідентичності.

Kazakevich Olga. Everyday language of the Ukrainian intellectuals in the late 19th century . In the 19th century Ukraine the Russian language due to its official status was the one of education, science, courts, newspapers etc. At the same time the Ukrainian was usually treated as a less prestigious language basically used by the illiterate peasants. Therefore, among the 19th Ukrainian intellectuals who shared the national sentiment, the usage of the native language on a daily basis had a great symbolic value. Basing on their memoirs and letters, the article describes the everyday language of Drahomanov’s, Zhytetsky’s, Lysenko’s, Kosach’, Samylenko’s, Starytsky’s and other families which members took an active part in the Ukrainian national movement. It is stated that all of them to greater or lesser extent were bilingual. For some of the intellectuals the Ukrainian language was their mother tongue, while others shifted to the Ukrainian at their adult stage under the influence of the colleagues, friends or spouses. The author comes to conclusion that due to the intellectuals’ efforts the social prestige of the Ukrainian language increased significantly.

Key words: sociolinguistics, Ukrainian language, native language, linguistic consciousness, intellectuals.

Ольга Казакевич - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнополітики, докторант Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Коло наукових інтересів: український національний рух другої половини XIX – початку XX століття, формування модерної української нації, біографістика. Автор понад 40 наукових та навчально-методичних публікацій, у тому числі 1 монографії.

Olga Kazakevych – Ph. D. in History, associate professor at the department of history and ethnic policy of the National Pedagogical Dragomanov University. Research interests: Ukrainian nationalism of the late 19th – early 20th, modern Ukrainian nation formation processes, biographic studies. Author of 1 monograph and more than 40 articles.

Received: 19. 03. 2017.

Advance Access Published: April, 2017.

© O. Kazakevych, 2017

⁵⁴ Korolenko, Vladimir. “Istorija moego sovremennika” [The story of my contemporary], *Hudozhestvennaja literatura*, Vol. 1-2, L, 1976, P. 95.

⁵⁵ Ibid, P. 78, 95.

⁵⁶ Ibid, P. 98.

⁵⁷ Starycky, Mykhajlo. “K biografii N. V. Lysenka” [On the M. V. Lysenko’s biography], *Mikola Lisenko u spogadah suchasnykiv. K., Muzichna Ukraina*, 2003, Vol. 1, P. 16.

⁵⁸ Kulish, Pantelejmon. “Spogady pro Mykolu Ivanovycha Kostomarova” [Memoirs about Mykola Kostomarov], *Ukrainski pismennyky u spogadah suchasnykiv*, Vol. 2, 2013, P. 15.